

AZ ALKOTÓ EMBER (1988/2)

MELLETTÉ VAGY ELLENÉ?

Igazából akkor jövünk rá, hogy milyenek is vagyunk, ha találkozunk valakivel, aki egyáltalán nem hasonlít hozzánk. Szokássá rögzült gesztusaink, gondolkodásmódunk akkor kérdez rá önmagára, gyökereire, ha szembekerül egy másfajta életvilággal. Az, ami a miénk, a régi, a hagyományos, a számtalanszor bevált, értetlenül és sokszor „megbocsátás” nélkül viszonyul a máséhoz, az újhoz, a szokatlanhoz. Aki hasonul hozzánk, azt hamar elfogadjuk, aki viszont más álláspontonról kérdez rá szokásainkra, az kellemetlen számunkra.

Közvetlen környezetünk kinevel bennünk egy lehetséges világlátást, ezen keresztül szemléljük egymást és a történéseket. Enélkül a szempont nélkül elveszettek lennénk, ez rendező felfoghatóvá, számunkra érthetővé a teljes bonyolultságával ránk zúduló külső környezetet. Ehhez képest határozzuk meg magunkat, eszerint osztályozzuk a hozzánk és a nem hozzánk tartozókat, a velünk „egyet látókat” és a nekünk ellentmondókat. Otthonos környezetünk meghatározott helyet biztosít számunkra, a hétköznapi eseménysorozatai többnyire igazolnak minket, hiszen úgy helyezkedünk, hogy megerősítésünk biztosítva legyen, kerüljük a számunkra kényelmetlen helyzeteket, illetve ezeket úgy magyarázzuk, hogy kiderüljön, mi viselkedtünk helyesen. Ilyenformán, úgy tűnik, minden rendben van, az a jó és jogos, ahogy mi élünk és gondolkodunk, aki másképp csinálja, az nem ismeri az igazak igazát, a mi igazunkat. Ha idegen kerül közénk, deviánsnak, „falu bolondjának” vagy legjobb esetben kreatívnek nyilvánítjuk, de mindenképpen kerüljük őt, hiszen másságával zavarja a nyugalunkat. Ha számunkra idegen környezetbe kerülünk, ahol kisebbségként kell eltűnnünk a többségnek a mi „otthoni” gondolkodásunkhoz hasonló érvelését és a belőle következő irántunk tanúsított ellenszenvét, akkor érezhetjük meg igazán a „mátság” erejét, akkor döbbenünk rá, hogy mi nem „olyanok” vagyunk, hanem „ilyenek”, és az „olyanok” is hozzánk hasonló természetességgel védik magukat.

A hétköznapi élményvilágnak és a belőle kinövő tudásnak a találkozása a mássággal sok esetben értetlenkedésbe, kételkedő csodálkozásba és nem utolsósorban félelembe torkollik: ha találkozom valamivel, ami nem én vagyok, félni kezdek tőle, mert esetleg megsejtem, hogy addigi életem során felépített cselekedeteimnek következetességet adó ideológiám veszélyben forog. Az önmagammal szembeni elfogultságba, az egyetlen lehetségesbe való belemerevedés, a másképp nem elképzelhető abszolutizálása a forrása annak a feszültségnek, ami bennem a mássággal való találkozáskor kirobban. Az „ahány ház annyi szokás” közmondás hangoztatásában titokban benne rejlik az a hit, hogy a mi házuk a jó szokások hordozója; ha engedjük magunkat elragadtatni mások érvelése által, akkor az ennek nyomán keletkező kognitív disszonancia feloldásra vár: valahogy fel kell dolgoznunk az újat, a nekünk ellentmondót. A „másképp is lehetséges” tudása kételyt vihet tevékenységeinkbe, törést okozhat oly régóta ápolat következetességünkben. Fékező erőként, romboló tényezőként tűnik fel — de csak abban a szemléletben, amelyik az embert és a csoportos életet kizárólag csak a rendre orientáltsággal, az integrálódással (az alkotóelemek egésznek való alárendelődésével) jellemzi. Ez az organikus szemlélet a rendszert alkotó komponensek fő „feladatának” az alkalmazkodást jelöli meg, az organikus társadalmi gyakorlat termé-

szetellenesként kezeli a kreativitást, az újítást, a devianciát (legyen az pozitív vagy negatív irányultságú), az eltérést, olyan erőnek, ami nem a rendszer működéséből, hanem kívülről „támad”. Hogy ez a szemlélet és gyakorlat miként jön létre, milyen társadalmi—kulturális feltételek éltetik és termelik újjá — más kérdés. Egy biztos: az egymástól különböző komponensek kapcsolódásaiból kiépülő rendszer működésének előfeltétele többek között e különbségek nyílt egymásra vonatkozása — az élő rendszer egyik hajtóereje a benne létrejövő és folyamatosan feloldódó, majd újratermelődő feszültség.

Az már többnyire elfogadott, hogy a „magas” kultúra és tudomány szférájában az éppen aktuális paradigmák, gondolkodási minták áttörése forradalmi tett, a fejlődés biztosítója. Az a történelmi tapasztalat, hogy a kreatív ember sokszor eretnekként kezdte munkásságát, ma már talán megakadályozza az újító szellem gyors elutasítását. De a hétköznapi életben a mással szembeni ellenállás még mindig könyörtelen. Erősebb lenne az emberben a rendre, biztonságra való törekvés, mint a kockázatra, a megújulásra való hajlam? A hajlandóság szintjén talán mindkettő egyforma erővel jelen van, és az életben maradás, a fejlődés szempontjából egyaránt jelentős. Miért fordul elő akkor az, hogy a kockázatot vállaló kényelmetlenül érzi magát, miért a kreatív, az újító ember „húzza a rövidebbet” úgy, hogy át kell élnie a „kitagadott” minden kínját? Vagy talán a másság öntudata, a megújítandóval szembeni kívülállás a kreatív tevékenység nélkülözhetetlen motivációja?

A személyiség mint élő rendszer nem csupán rendként funkcionál, az egyensúlyra törekvés, a konfliktusok mindenképpen kerülése nem a egyetlen jellemzője. Épp ilyen lényeges vonása az egyensúlyfelbomlás, a rendezetlenség, az állandó újrászerveződés, a konfliktusok vállalása, sőt néha keresése is. Az emberben megbújó „ördög” a rendet, a biztonságot nem nyugalomnak, hanem unalmas állapotnak érzi, amelyből néha ki kell szabadulni, hogy elviselhető legyen a lét, vagy ha másért nem, hát azért, hogy kalandozásai után legyen hova visszatérni. Ha a két tényező (rend és rendetlenség) közül az egyik huzamosabb ideig dominál, akkor működésbe lép a másik, hogy aztán ismét az előbbi hiányozzon. A feszültségek azok az erők, amelyek fejlesztik a személyiséget, megoldásuk egy restrukturálódási csomópont, ahonnan konstruktív módon tovább lehet lépni. Az a környezet, amelyben az egyén nevelkedik, az egyik vagy másik vonatkozást erősíti meg. Ha valakit úgy nevelnek, hogy felmutatják előtte a többi vagy néhány lehetséges alternatívát, és az éppen megvalósultat az értékelésben nem abszolútizálják, akkor az az ember nem fog elbizonytalanodni, ha valami újjal, hozzá képest mással találkozik, olyasmivel, ami ellentmond addig érvényes forgatókönyvének. De az az egyén, akibe a „csak így lehetséges” szemléletet nevelik bele, vagy mereven elhatárolja magát mindentől, ami más, mint ő, vagy, ha igyekszik elfogadni azt, akkor lelkiismeret—furdalást érez „igazi önmagával” szemben.

A paternalista nevelés a rendre, az egyetértésre, az összhangra irányul. A „rendetlenkedés”, az ellenszegülés, a kreativitás ebben a keretben büntetéssel jár; aki mégis ezt teszi, az hőssé válik azok szemében, akik nem ítélik el, hanem kitüntetett figyelemmel, érdeklődéssel, kíváncsisággal figyelik, de azért a normalistól, a természetestől eltérő csodabogárként könyvelik el. A már—már anarchikus szocializációs keret ezzel szemben az ellentéteket, konfliktusokat a végletekig szítja, az ellenszegülés önmagáért gyakorlódik, s így nincs valódi megújító ereje, sőt, bomlasztó hatást vált ki. Ebben az állapotban a meg-egyezésre orientált ember a „gyámoltalan” címkét viseli, s mint ilyennek, előfordulása patológikus. A kettő között helyezkedik el az igazi demokratikus légkört teremtő nevelési gyakorlat, amely az együttműködéshez szükséges rend keretében hatékonyan ütközteti az

egymásnak ellentmondó nézeteket. Ebben a keretben a tolerancia az egymáshoz viszonyulás jellemzője; itt annak felmutatása, hogy én ilyen vagyok, illetve véleményem nyílt megfogalmazása nem hősködés, és nem társul a másiknak szánt verbális ütással, annak bizonygatásával, hogy „te”, a másmilyen, biztosan tévedsz, mert másságod megakadályoz téged abban, hogy elismerd nagyszerűségemet. A toleráns ember, ha kényelmetlen helyzetbe kerül, mert valami neki ellentmondóval találkozik, racionális odafigyeléssel és érzelmi ráhangolódással, empátiával bele tudja helyezni magát a másik szempontjába, legalábbis annyira, hogy elismerje a másfajta gondolkodás létjogosultságát. A kreatív egyén toleranciája kettős lehet: felmérheti egyediségét, és elfogadhatja a többiek másságát, de ugyanakkor azt is eltűri, hogy őt nem tűrik el. Persze a többiek szemében ő tűnik erőszakosnak, intoleránsnak, nem—alkalmazkodásánál fogva kibírhatatlannak.

A kreativitás, a divergens gondolkodás, a rugalmasság tehát nevelhető. A környezet erősítheti, illetve gyengítheti azáltal, hogy miként viszonyul hozzá. A „nyílt gondolkodással” jellemezhető társas együttélés jó kerete a kreativitás kibontakozásának; hiszen itt a másság, mikor a nyilvánosság előtt megmértetik, nem a megszokottól való erőszakos eltérésként, hanem reális erőforrásként értékelődik, a különbözőségek olyan párbeszédet tudnak egymással folytatni, ami az „egész” szempontjából gyümölcsözőbb lehet, mint a teljes egyetértés.

Az emberek egyenlőségének a hirdetése csak abban az esetben felelhet meg igényeiknek, ha a „minden ember más” elvének tiszteletben tartásával párosul. Ha az egyénnek lehetősége van egyediségét képviselni anélkül, hogy nem alkalmazkodása esetén anómiába zuhanna. A kreativitás csak akkor lehet igazi megújító erő, ha a környezet felszabadítja az egyént a mindenképpen alkalmazkodás kényszere vagy csábítása alól, pontosabban, ha az újító, alkotó gondolkodással nem jár büntetés. Ha ezt állítjuk, ezzel korántsem kötelezzük el magunkat bármiféle norma felrúgása, sem pedig a negatív deviancia (bűnözés stb.) mellett, csupán azoknak a szabályoknak a diszfunkcionalitását emeljük ki, amelyek akadályozzák a megújulást, a létezésükkel, illetve azzal, hogy hozzájuk mindenki kénytelen alkalmazkodni, létrehozzák a túlszabályozottság állapotát, s többek között lehetetlenné teszik a kreatív ember helyzetét. Egy ilyen környezetben az alkotó a „szent” normák megszegőjeként áll szemben a régi szokásaikhoz mereven ragaszkodó „konvergens” többiekkel, és legfeljebb utólag derül ki, hogy tevékenységével tulajdonképpen szervesen beilleszkedhetett volna életükbe, ennek megújulását szolgálva.

A kreatív emberekkel szemben tanúsított ellenszenv (amibe jó adag irigykedés is ve gyűl) igen gyakori megnyilvánulás. Főleg azok részéről, akik nem tudnak alkotó tevékenységet folytatni, és ráadásul még azt gondolják magukról, hogy erre igenis képesek lennének, csak valami mindig megakadályozza őket. Ezek az emberek hajlamosak arra, hogy elítélő címkéket ragasszanak a tőlük különbözőkre, és a róluk való beszélgetéseikben deviánsként tüntessék fel a kreatívokat (szinte egy síkon emlegetve őket a bűnözőkkel, akik veszélyeztetik a „rendes” ember nyugalalmát). Ahhoz, hogy egy társas organizáció (csoport vagy egy kisebb—nagyobb közösség) jól működjön, a kreativitást (egy adott rendnek a fejlődés irányába való megbontását) nem szabad összetéveszteni a negatív devianciával (a ténylegesen káros rendbontással), hiszen az egyik hatékonyan újító, a másik pedig bomlasztó erő.

Magyari Vincze Enikő

ÖRVENDETES FEGYELMEZETLENSÉG

Ha egy kívülről végignézi egy iskolai bentlakás hálótermeit, folyosóit, szekrényosorait, mindent egyformának lát, nemcsak a közösség használta térrészleteket, de azt is, ami a bentlakók személyi dolgainak elhelyezésére szolgál. Egységes a bútorzat, még a fogmosópoharak, törülközők, cipők elhelyezési módja is azonos, és számok vagy esetleg névjegytáblák segítenek eligazodni.

Egy ilyen bentlakásban nézelődve, egy — a rend és fegyelem uralkodó alaphangulatát ordító módon megtörő — szekrény vidám döbbenettel töltött el: az ajtó belső, fehér papírral borított oldalán, egymástól egyenletes távolságra 30—40 különböző színű, formájú hajfürt volt felragasztva, mindegyik alatt egy—egy leánynév. A szekrény (fiú) gazdája ebben az eredeti, egyéni rendbontási formában „valósította meg önmagát”.

A kreativitás újabb szakirodalmának divatos megállapítása szerint a minden emberre valamilyen formában jellemző kreatív képességek megvalósulási módja, színvonala nagymértékben a közvetlen természeti és társadalmi környezet biztosította lehetőségek függvénye. A megállapítás nyilvánvaló tényeken alapul: természetesnek tartjuk, hogy a csikszeredai gyerekek kitűnnek a téli sportokban, és azon sem csodálkozni senki, hogy a korondi fazekasok udvarán felcseperedő gyerekek szinte kivétel nélkül született tehetségei a szakmának. Furcsának, rendkívülinek, érthetetlennek nem a környezeti hatás segítette képességeket és cselekvésformákat tekintjük, hanem a környezeti hatásnak ellenszegülő, a környezet szorításából kitörő viselkedésformákat. De érdemes lenne elgondolkozni azon, hogy az átlagon felüli kreatív képességekkel megáldotumegvert embernek mekkora környezeti ellenállást kell legyőznie; az emberi kultúra története igen gazdag példatárral szolgál ennek bizonyítására. Az átlagtól valamilyen formában különböző gyerekek, akik a maguk egyéni módján válaszolnak a környezeti hatásokra, tulajdonképpen kreatív képességeiket bizonyítják, ezeket próbálják érvényesíteni — vállalva érte a konfliktusokat is.

A bentlakási életforma kétségtelenül konfliktushelyzetet teremt: a bentlakó gyerekeknek kötelező módon be kell illeszkedniük ebbe az életformába, a gyerekek egyénisége a közösségi (esetleg álközösségi) rend uralma alá kerül, ez pedig korántsem problémátlan. A „problémátlan” bentlakások rendje a konfliktusokat kerülő nevelői alapállás következménye. A problémátlan gyermek ideálja tökéletességében is elszomorító: csendes, rendes, tiszta, szófogadó, abszolút konform és szocializált normakövető, aki kerül minden összeütközést. Ezzel a tudatos, hangoztatott vagy csak elvárt magatartással a valódi konfliktusok elkerülésére, át nem élésére készítet a nevelő. A konfliktusosság nem érték, kerülendő; a „békés egymás mellett élés” elve alapján a valódi ellentétek nem kerülnek napirendre; képződnek helyettük álkonfliktusok, álmegoldásokkal (ezek nem okoznak gondot a nevelőnek, a problémátlanság alapállapota ettől nem rendül meg), s a dolog érdelemes, a személyre nézve is hasznos konzekvencia nélkül zárul. A konfliktusok kerülése, mint követendő minta, a legellenszenvesebb antidemokráciának és autoritásnak adhat utat.

Ez az állapot csak akkor változtatható meg, ha a nevelő nem külsődleges értékeket igyekszik elsajátíttatni a csoporttal, hanem a csoport tagjainak egyéniségében rejlő individuális értékeket próbálja felerősíteni azzal, hogy nagyobb teret enged az egyéni kezdeményezésnek, az egyéniség kibontakozásának.

A bentlakásos iskolák tanulói hosszú időt töltenek ugyan az intézetben, de időnként hazalátogatnak a családi otthonba, ahonnan elindultak, és ahova az iskola elvégzése után

hazatérhetnek. A családi otthon megléte ellensúlyozni tudja (ha nem is teljesen) a bentlakás kellemetlenségeit. Elég, ha a tanuló rendelkezésére álló személyes tér szűkösségére, elégtelenségére gondolunk: otthon esetleg saját szobája van, a falusi házhoz tartozó udvaron, a kertben saját felségterület áll rendelkezésére — a bentlakásban a lakótér közhasználatú, a személyes holmik elraktározására szolgáló bútorzat használatát, berendezését szabályok korlátozzák, sehol nem talál egy csöndes sarkot, ahova egyedül elhúzódhat, ha magányra van szüksége. Mindezt elviselhetőbbé teszi azonban az ideiglenesség tudata, a hazaváró családi otthon képe.

Gyermekotthoni környezetben súlyosabb, problémásabb a beilleszkedés kérdése: nem átmeneti, hanem végleges (vagy legalábbis nagyon hosszú időre szóló) a változás. A legsötétebb emlékü családi otthon is több személyes használatú teret biztosított a gyerekeknek, mint az intézeti környezet (legyen az akár a legmodernebb, legkényelmesebb, legtágasabb is). A gyermekotthonba kerülő gyerekek legtöbbször teljes szabadságban élt (kicsit konkrétan: csavargott) az intézetbe utalást közvetlenül megelőző időszakban. Az intézeti életforma több kényelmet, nagyobb biztonságot nyújt számukra, de megfosztja őket a szabad térváltoztatás lehetőségétől. Ezzel is magyarázható, hogy még a legpedánsabb magaviseletű gyerekek közt is akad néha olyan, aki minden különösebb ok és cél nélkül megszökik az intézetből, és elindul „világot látni”. Persze, ez esetleges és ritka dolog. Sokkal jellemzőbb az intézeti életbe való viszonylagos beilleszkedés, az új környezet konformista elviselése, amit viszont a rendelkezésre álló személyes tér „tágításával” próbálnak kompenzálni. Ennek a viselkedési mintának hatalmas, néha elképesztő, döbbenetes példatárát figyelhetjük meg a gyermekotthonban.

A lányok hajfűrtjeit gyűjtő fiú nem gyermekotthoni bentlakásban él, de kítűnő példának érzem arra, hogy — ha az embernek nagyon fontos szüksége a tér beélése, egyénítése — feltétlenül talál lehetőséget erre; ehhez elég egy talpalatnyi föld vagy egy tenyéryi felület is. Önkifjezési lehetőséget keres, és a számára biztosított személyes teret teljesen önálló, a közösség használta térrészletektől teljesen különböző, egyéni módon alakítja; a maga személyes terét látványos módon határolja el a közösségi tértől.

A gyermekotthonokban ennél tágabbak a lehetőségek: a gyermekotthonok többsége nagy udvarral, kerttel, szabad területtel rendelkezik. Bár ezeket jobbra közösségi tevékenységre használják, de mindenhol akad „szabad terület”, ahol nem folyik szervezett tevékenység, ahova el lehet húzódni, ahol ki lehet alakítani egyéni „felségterületeket”. Persze, nem jut mindenkinek, hiszen ez egyfajta státusszimbólum, amit nem könnyű megszerezni, és főleg megvédeni a betolakodóktól — egyfajta hatalmi helyzet velejárója, de egyben lehetőség is a hatalmi státus megszilárdítására.

Mi található itt? A legkülönbözőbb „vagyontárgyak”. Olyan jellegzetes dolgok, melyeknek értéke pénzben nem fejezhető ki, és esetlegesen lopás veszélye nem fenyegeti: olyannyira egyéni tárgyak, játékok, néha kisállatok, melyeknek csakis a gazdájuk veheti hasznát, illetve büntetlenül nem lehet eltulajdonítani, mert a közösség szinte minden tagja tudja, ki a jogos tulajdonos. Ezek a „felségterületek” (hasonlóan a tömbháznegyedek melletti kertekhez, kisgazdaságokhoz) a közösség támogatását élvezik. Ha kisállatot szerez valaki, kéretlenül is tolonganak a segítők: építenek, élelmet hoznak, és fizetségként boldogan beérik azzal, ha megsimogathatják a kiskutyát, kiscicát, galambot. (Akárhányszor láttam ilyen építkezést, mindig a hagyományos faluközösség kalákarendszere jutott eszembe, annyira szervezeten, tetre készen, a feladatokat ésszerűen elosztva siettek egymás segítségére.)

A hatalmi helyzetet élvező nagyobb fiúk komolyabb építkezéshez is hozzáfognak. Persze, ehhez nevelői jóváhagyásra is szükség van, és ha azt megkapják, bámulatosan rövid idő alatt, úgyszólván semmiből „bug”-ot, valóságos kis szálláshelyet építenek maguknak. Mire a nevelő észreveszi, már a villany is ég egy—egy ilyen házacskában. (Amit aztán a törvénytisztelő nevelő alig tud kiparancsolni onnan.) Az ilyen „maszek” építkezések csúcsteljesítménye az a „bug” volt, amelynek ezermester gazdája, még mielőtt az intézet vezetősége felfedezhette volna, nemcsak a villanyt, de a vizet és a központi fűtést is bevezette az intézet egyik melléképülete oldalához épített legényszállásán. Olyan tökéletes munkát végzett, hogy „nem volt lelkünk” lebontani, évekig csodájára jártak a gyermekotthon látogatói. Azt természetesen mondanom sem kell, mekkora megbecsülésnek örvendett a „mester” az intézeti gyerekek körében.

Az intézet vezetősége nem adhat teljesen szabad kezét az ilyen kezdeményezéseknek — már csak az építkezéshez felhasznált meglehetősen bizonytalan eredetű építőanyagok miatt sem. Olyan időszak is volt, amikor teljesen le kellett tiltanunk a „magánépítkezést”. A hivatalos tiltás azonban nem akadályozhatta meg a térkiszakítási hajlamok megvalósulását. Az intézet területén kívül, a közeli erdő legrejtettebb zugaiban épültek tovább a „bug”-ok, amelyek a szó szoros értelmében valódi felségterületekké váltak. Szigorú titoktartás kötelezte mindazokat, akik tudtak róla; az árulkodó a gyermekközösségből való teljes kizártságot kockáztatta volna.

Kívülálló számára nagyon furcsának tűnhetnek ezek a gyermekotthoni példák; még a gyermekotthoni nevelők közül is sokan fegyelmi kihágásként, deviáns magatartásként értelmezik, és „leleplezve a fegyelemsértőket”, adminisztratív intézkedéseket, szigorúbb ellenőrzést javasolnak a további „eltévelyedések” megakadályozására. Nem valószínű azonban, hogy a nagyon szigorú ellenőrzés, a kijátszhatatlan tiltás pozitív eredménnyel járjon. Sokkal valószínűbb, hogy még súlyosabb, még nehezebben feloldható konfliktushelyzetet teremtenek, hiszen ezek a gyerekek olyan önmegvalósítási lehetőséget fedeztek fel, olyan tevékenységformának az örömét érezték, amellyel alapvető emberi szükségleteiket, személyiségük kiélésének lehetőségét biztosíthatták. A személyes tér kihasználásának erős igénye húzódik meg a bemutatott „szabálytalanságok” mögött: a közösség rendelkezésére álló tér sajátja, személyessé tehető részleteit kiszakítva, személyes tulajdonként körülhatárolva nemcsak a „bug”-ot, de egyúttal saját személyiségüket is építették ezek a gyerekek. A kreatív viselkedés megnyilvánulásának, önmegvalósítási kísérletnek tekinthető a bemutatott jelenség. Erre a legelfogadhatóbb, legtöbb eredményt ígérő nevelői válasz semmiképpen sem lehet a kíméletlen tiltás, hanem inkább a térkiszakítási és építkezési hajlamok okainak józan felismerése, és a tevékenység megfelelő nevelői érzékkel való befolyásolása.

Túros Endre

„...MÉT NEM ÜLSZ LE?”

Nincs sok olyan adottságunk, amelyet a természet egyenlőtlenebbül osztott volna el, mint a humorérzék. Az egyik póluson állnak azok, akiket szellemesnek, mókásnak, viccesnek szoktunk nevezni, akiknek úgymond „vág az esze”, s akikre alig titkolt irigységgel szoktunk felnézni, a másikon pedig azok, akikből jószerivel teljesen hiányzik a humorra való

hajlam (a savanyú, a száraz, a komoly emberek). Ez utóbbiakat egyfajta hallgatólagos lenézéssel kezeljük. A két véglet között pedig: a nagy többség.

Ez a felosztás a hétköznapi gondolkodás terméke, és elsősorban arra szolgál, hogy minősítést, értékelést is hordozó peccséttel lássa el az átlagostól eltérő személyeket. Így a „vicces ember” pozitív, a „besavanyodott ember” negatív minősítést nyer. A tudományos megközelítés szintén osztályoz, de minősítési eljárásai nem annyira nyilvánvalóak. A hétköznapi gondolkodás sommás ítéletei helyett a humorra, tréfára inkább hajlamos személy úgy nyer pozitív beállítást, hogy még hozzárendelődik egy sor előnyösebbnek érzett/tudott adottság. Kiderül például, hogy a humorra való hajlam nyitottsággal, gyorsabb reakció-készséggel és — nem utolsósorban — kreativitással társul.

A humorra való hajlam és a kreativitás közti összefüggés több kutató szerint is nyilvánvaló, azonban kevésbé tisztázott, hogy miben is áll a humoros tevékenység kreatív jellege.

Első pillantásra nem látszik nehéznek ez a kérdés, hiszen a kreatív jelleg kimutatásához jó kiindulópontot jelenthet az a hétköznapi megfigyelés, hogy a humoros tevékenység mindig más és más mezben jelenik meg. A humor mindig új, szokatlan, váratlan kell hogy legyen, ellenkező esetben nem humornak fogjuk fel. Mi más ez a folytonos alakváltás, ha nem a kreatív tevékenység jele?

A kreativitás mibenlétéről igen sokféle, gyakran egymást kizáró álláspont van forgalomban, abban azonban sok álláspont képviselője egyetért, hogy maga az alkotás „magányos gesztus”. A kreativitás képességét is mindig egy személyhez rendeljük, ezért nyilván nem lehet véletlen, hogy az alkotó emberről formált mentális képünk középpontjában az alkotás idejére másoktól elforduló ember képe áll.

A humorral, a tréfával is gyakran hasonló álláspontra helyezkedünk, a „tréfaalkotást” egyéni gesztusként könyveljük el. Ha azonban belépünk a tréfás események ezerarcú világába, hamarosan az a meggyőződésünk alakul ki, hogy a humoros események menetében nem a „magányos alkotó” játssza a központi szerepet, hanem sokkal inkább a mélységesen demokratikus kreatív helyzet: az új, az eddig ismeretlen, a meglepetést okozó cselekvés elvégzésének lehetősége. Mielőtt továbbvinnénk ezt a sok elágazást felkínáló gondolatmenetet, nézzünk meg egy „életből ellesett” humoros eseményt. Az utasokkal zsúfolt autóbusz közepe táján öt középkorú falusi férfi áll. Öltözetükből, viselkedésükből, beszédükből ítélve egyfalusiak lehetnek, sőt talán rokonok vagy közeli ismerősök is. Köztük van egy hangadó személy, aki időnként változtat a beszélgetés menetén, egy—egy személyre, tárgyra tréfás megjegyzést tesz. Az egyik megállónál harminc év körüli fiatalember száll fel a hátsó ajtón. Csak tenyérszerű hely jut neki a becsukódó ajtó és az ülések támlája között. Mimikája, mozdulatai kényelmetlen testtartásról árulkodnak. Egyfalusi lehet a közepén beszélgető férfikkal, mert köszön nekik, és azok is válaszolnak. Kis idő múltán a hangadó férfi mereven ránéz a fiatalemberre — ezzel a többiek figyelmét is felcsigázza —, majd könnyed, természetes hangnemet mímelve, jó hangosan odaszól neki: „Hát te, Karcsi, mét nem ülsz le? Ne állj annyit!” Sokan odafordulnak, látni szeretnék, hogy ugyan ki lehet az, aki most leülhetne, és mégsem teszi. Látva az ajtó mellé beszorult, zavart, piruló fiatalembert, mosolyognak, kacagnak, megjegyzéseket tesznek. A legzajosabbak azonban a hangadó férfi körül álló falubeliek: hangosan nevetnek, ismétlik vagy továbbvariálják a leülésre biztató megjegyzést, jót mulatnak Karcsi rovására. Jó néhány perc eltelik, amíg visszaáll a tréfás megjegyzés előtti csend.

Gyakori az ehhez hasonló tréfás ugratás, vagy pedig tárgyakra, eseményekre, személyekre irányuló tréfás megjegyzés, amin nevetünk egyet, és hamar el is felejtjük. Ezek nem

válnak anekdotákká, nem mesélhetők. Elsősorban azért nem, mert annyira beleágyazódnak a helyzetbe, cselekvésekbe, hangsúlyokba, mozdulatokba, hogy csak nehezen, vagy egyáltalán nem alakíthatók át forgalmazható humoros sztorivá. Fontosságuk, érdekességük — a kutató számára — épp a mindennapi életbe való beágyazottságukból adódik. Hogyan keletkeznek, milyen szerepet töltenek be? Nézzük meg ezúttal a hogyan, amely igen érdekes példát nyújt a szokatlant, az újat eredményező kreatív tevékenységre.

Aki már megfigyelt hasonló tréfás ugratásokat, az a jelenlevőkre rápillantva azonnal meg tudja jósolni, hogy ki vállalkozik majd az ugratásra. Az idézett eseményben is előre látható volt, hogy az esemény középpontjában álló hangadó személy fog ugratást kezdeményezni. Amennyiben a helyzet alkalmat kínál tréfás megjegyzésre, az rendszerint nem is marad el. Bár jól rögzíthető hallgatólagos szabályok határozzák meg, hogy egy adott helyzetben ki ugrathat (ki a „lieder”), ha erre lehetőség van, akkor a jelenlevők közül ugrató is kerül. Az ugratás nem kivételes adottságú személyek előjoga. Sőt, ami talán még fontosabb: az ugratás nem is csupán az ő műve. Mindig az ugrató személy kijelentéséhez fűzött megjegyzések, kommentárok, „csipkelődések” teljesítik ki, keltik önálló életre az eseményt. A célba vett személy kifigurázása mindig közös tevékenység eredménye. Ennek a közös cselekvésnek az a legszembeötlőbb jellegzetessége, hogy sosem lehet előre kiszámítani sem az időpontját, sem az irányát. Az ugratás mindig mást, mindig újat teremtő tevékenység. Nem áll készen, mint például a kérés módja, a köszönés vagy a vicc. Itt fel kell ismerni a rendelkezésre álló elemeket és ezekből felvillantani a poént. Meg kell találni az eddig nem ismert egyedi közlésformát. Egyrészt azért, mert a helyzetek sosem egyformák, másrészt azért, mert csakis az újat, a szokatlant teremtő kommunikatív gesztusnak van hatása. Nézzük meg kissé közelebbről, hogyan is játszódik le itt az „alkotás”. Ez egyúttal jó alkalmat nyújt arra is, hogy bepillantsunk az úgynevezett „csavaros észjárás” működésének titkaiba.

A könnyebb gondolatvezetés érdekében nevezzük el az ugratás előtti állapotot (busz, utazás, stb.) „A” helyzetnek. Mint láttuk, ezt a helyzetet a zsúfoltságból származó érzések uralják. A kellemetlen érzés mindenkire érvényes, leginkább az ajtó mellé beszorult fiatalemberre. Az ugrató személy fennhangon közölt kijelentése ezt az egész „A” helyzetet zárójelbe teszi, nemlétezőnek tekinti, és a beszéd teremtő erejét felhasználva, néhány pillanat alatt egy teljesen új helyzetet épít ki. Érdeemes még egyszer szemügyre venni, hogy mit is mond: „Hát te, Karcsi, mét nem ülsz le? Ne állj annyit!” ez a rövid kijelentés — no meg a kimondás módja — egy sor dolgot sűrít magába. Mindezt talán így lehetne körülírni: lehet itt ülni, csak az áll, aki élhetetlen. Mi ugyan nem ülhetünk le, de te (Karcsi) megtehetnéd, csak olyan semmirevaló vagy, hogy leülni sem vagy képes!

A kijelentés és mögöttes holdudvara egy „B” eseményt teremt, amely a következő alapállásokra épül: — Karcsinak volna helye; — Karcsi jobb helyzetben van, mint mi; — Karcsi tökéletlen, mert a jobb helyzetet nem használja ki; — Karcsit irányítani kell, mert egyedül leülni sem tud stb. Ezek közül az implikációk közül a résztvevők — nevetés kíséretében vagy éppen tüntető álkomolysággal — többet meg is fogalmaznak az alap kijelentés elhangzása után. Az „A” esemény szemszögéből nézve egyetlen kijelentés sem állja meg a helyét, viszont az alap kijelentés által kiépített „B” eseményben mindegyiknek érvényessége van, sőt mindegyik egy sor további következményt hordoz magában. Az utalások láncszemekhez hasonlóan kapcsolódnak egymásba, és mire Karcsi felfoghatná, hogy mit is mondtak neki, már a szó szoros értelmében „el is van intézve”: a nyelv teremtő erejére támaszkodó „B” esemény annyira árnyalt, sokszínű lesz, és annyira uralkodik felette, hogy vele szemben teljesen tehetetlen. Hiába mondaná azt, hogy „Nincs is hely”, hiszen ennek a

kijelentésnek csakis az „A” esemény vonatkozásában van jelentése, itt viszont már mindenki a „B” esemény bővületében él és viselkedik. Ennek a tagadó kijelentésnek csak annyi az értelme, mintha mesehallgatás közben valaki azt mondaná, hogy a mesében nincs is sárkány. Ha Karcsi igazán talpraesett volna, akkor a „B” esemény világába illő szöveggel válaszolna. Például azt mondaná, hogy: „Azért nem ülök le, mert tartom a helyet magának!” A bemutatott eseményben azonban Karcsi nem tudott „váltani”. Nem is csoda, hiszen ez a váltás nem könnyű. Az alap kijelentés egy pillanat alatt egy más dimenzióba helyezte át a jelenlevőket, a helyzetet. A dimenzióeltolást nem mindenki tudja egyszerre felfogni, még nehezebb folytatni. A jelenlevők többsége néhány pillanatig nem is fogja fel, hogy mi történik. De akik a többség, a „mi” oldalán állnak, azoknak könnyebb helyzetük van, mert nem kell azonnal megszólalniuk, van idejük a dimenzióeltolás felfogására, a „B” eseménybe való beilleszkedésre. Karcsinak azonban nincs ideje ilyesmire, hiszen a megszólítás ráírnyul, és azonnal válaszolnia kell. Ha nem tud azonnal váltani, akkor számára csak a dadogás, a pirulás marad, ami még tovább növeli az ugrató oldalán álló többség eseményépítési esélyeit. Minél tehetetlenebb Karcsi, a jelenlevők annál inkább rájátszanak a helyzet által felkínált lehetőségekre, annál árnyaltabbá teszik a „B” eseményt. Úgy mond elszabadul a szemeli agresszió, a „közös” kommunikatív viselkedés alaposan helybenhagyja a célba vett személyt. Hogy a többséget képviselő, az ugrató személy mögött felsorakozó „mi”—vel szemben Karcsi tehetetlen, az nem kis mértékben ennek a közösen eljátszott cselekvésnek a kreatív jellegéből adódik. Minden ilyen tréfás ugratás egy „közös alkotás”, s akit ebből az újat teremtő kommunikációs gyakorlatból valamilyen manőverrel — akár átmenetileg is — kizárnak, az kénytelen eljátszani az „eszköz” szerepét: akarva—akaratlan felkínálja magát a közösség önmeghatározási igényének újratermeléséhez.

Biró A. Zoltán

AKI A HÁTTERBŐL IRÁNYÍT

A falusi művelődési élet gondjai—bajai kapcsán sokszor hallhatjuk ezt a kijelentést: „Lehetne, de nem akarják...” Elvben lehetne színjátszó csoport, tánckör stb., mégisincs. Rendszerint azért — mondják —, mert nincs aki kézbe vegye a dolgok irányítását. Vagy ami még gyakoribb: lenne, aki vezesse, de nincs jelentkező. Furcsa módon gondot okoz az is, ha létrejön és működik a csoport. Gondot okoz abban az értelemben, hogy állandóan a szét hullás veszélye fenyegeti: ha kilép a vezető, ha a tagok között nézeteltérés támad, ha túl nehéz feladatot kell megoldani — és a sok „ha” még sorolható —, de a közösség nem bírja ki a megrázkódtatást, és hamarosan szét hull. Ugyanez a végeredmény akkor is, ha a csoport vezetője túl rámenős, ha a saját elképzeléseit mindenáron meg akarja valósítani. A sokféle bomlasztó tényező ellen pedig csak egyetlen hatékony fegyvert lehet bevetni: a további együttműködésre való nyílt vagy burkolt felszólítást. Ez lehet jóindulatú rábeszélés vagy kedvezményekkel való kecségtetés, de lehet fenyegető szankciókkal körülbástyázott parancs is. Így rendszerint meghosszabbítható egy—egy csoport működési ideje, tető alá hozható egy színdarab, tánc vagy versműsor.

Ha belelapozunk a témakör szakirodalmába, meggyőződhetünk róla, hogy a közművelődési szakembereket a világon mindenütt foglalkoztatják ezek a kérdések. Nem kell kutatásokat végezni ahhoz, hogy érzékeljük az „alulról jövő”, spontán közösségteremtési

igényt. Azonban arról is könnyű tapasztalatokat szerezni, hogy ezek az igények csak ím-mel—ámmal futják ki magukat, a létrejött csoportok nagy része pedig idő előtt széthull. Okokat, magyarázatokat mindig lehet találni, s azok egyben mentség gyanánt is szolgálhatnak. Ha egyébre nem is jók ezek a mindig elhúzható magyarázatok, az illető munkáért felelő személyek öngigazolására kiválóan alkalmasak. A élesebb megfogalmazást az az egyre szélesebb körben terjedő álláspont igazolja, mely szerint a közösségtermelési kísérletek hibáira nem kell, és nem szabad felmentő okokat, magyarázatokat találni. Közművelődési szakemberekben egyre gyakrabban fogalmazódik meg az az alapelv, hogy a közösség kezdeményezéseknek „élniük kell”. Igen ám, de mint láttuk, ez magától nem megy, s ha igen, akkor is nagy a bizonytalansági tényező. Gyakorlati és elméleti szakemberek sokasága kereste és keresi ma is a hogyanra a választ. A következőkben ennek az útkereső, kísérletező munkának egy szeletét igyekszem bemutatni, az úgynevezett animációs gyakorlatot, amely a kreativitás problematikájához is igen érdekes adalékokat szolgáltat.

Az említett irányzat képviselőinek az a kiindulópontja, hogy az alulról jövő, spontán közösségteremtési igény nyomán létrejött csoportoknak mindenáron „élniük kell”. A feltételek számbavételekor azonban először nem az anyagiakra, nem a célra, s nem is a vezetőkeresésre összpontosítanak, hanem egy elvontabb, az előbbieknél sokkal fontosabb dologra: a működési modellre. Úgy látják, hogy a csoport csakis akkor maradhat fenn, ha képes a belső megújulásra, ha működését a permanens kreativitás jellemzi. Ez a kreativitás—fogalom nem az egyénekre, hanem a csoport egészének működési módjára vonatkozik. A kreativitás fokmérője itt nem az, hogy mennyit „alkotnak” a tagok egyenként vagy együttesen. Az animációs tevékenység a csoport önszervező, önszabályozó belső mechanizmusának kialakítására és fenntartására irányul. Nincs olyan közösség, amelyet ne érjének állandóan kívülről érkező zavaró hatások. A kreatív jelleg azt jelenti, hogy a közösség önrőből, létének feladása nélkül képes túllépni a felmerülő akadályokon, miközben tagjainak biztosítja a szabad önkifejezést, a magukratalálást. Az animációs gyakorlat célja az, hogy a tagok találják meg önkifejezési lehetőségeiket, legyen szó fadaragásról, ételreceptek tanulásáról vagy éppen az ókori rétorok tanulmányozásáról. Azt is hangsúlyozzák azonban, hogy az önkifejezés megtalálásához csakis az önmagát fenntartó, önmagát szabályozó kreatív közösségen át vezet az út. De hogyan lehet kialakítani és fenntartani ilyen közösségeket? Az animációs gyakorlat hívei nem késnek a válasszal. Nézzük meg röviden néhány érvüket.

A kreativitás — mondják — egy közösségben önmagától is kialakulhat, azonban ez többnyire nem következik be. A dolgon kétféleképpen lehet segíteni, feltéve, hogy adottak a közösségszervezés olyan feltételei, mint: a közösségek létrehozása iránti igény; a tagok vagy valamely intézmény biztosítja a szükséges anyagi fedezetet; a tevékenységhez szükséges „kellékek” beszerezhetők; a közösségek létrehozása nem ütközik a társadalom érdekeivel. Az animáció hívei csak azzal a kiinduló helyzettel számolnak, amelyben a közösségformálódás előtt minden szempontból zöld jelzés van, az igény is nyilvánvaló, mégsem mennek jól a dolgok. Ezt jó megjegyezni, mert jelzi, hogy az animációs gyakorlat sem csodaszer, amely mindig, mindenhol célra vezet. Ha viszont jól ismerjük ezt a gyakorlatot, akkor sok egyedi közösségformálási feladatot megoldhatunk.

A megoldás egyik útja — ez a gyakoribb — az animátor „bevetése”. Az animátor a közösség lelke. Kívülről nézve működése nem, vagy csak alig vehető észre. Nem áll a csoport élére, nem képviseli, nem lép fel követendő példaként, (ezért nem is használhatja fel a közösséget önmaga „futtatására”), hanem a háttérben dolgozik. Ő az, aki a közösség működésével kapcsolatban mindent tud, de tudását nyilvánosan csak akkor mutatja meg, amikor

a közösségi tevékenységben zavar, akadály mutatkozik. Működésének igazi megértéséhez a közösségek létrejöttét és fennmaradásuk módját kellene alaposan ismernünk. Nézzünk át futólag egy ilyen modellt. Ha adottak a már említett kiinduló feltételek (igény, anyagiak, tér stb.), akkor az animátor dolga az, hogy „összehozza” ezeket a feltételeket, és beindítsa a közösségszerveződés folyamatát. Nem úgy, hogy összehívja — ha kell erőszakkal is — a tagjelöltöket, és megfogalmazza a tennivalókat, hanem sokkal burkoltabb és hatékonyabb módon. Mivel az animátor eleve csak olyan területeken kezd működni, ahol igény mutatkozik közösség létrehozására, a tagok beszerzésével nincs gondja. Az intézmény felkínálja a lehetőségeket az érdeklődőknek (vagy azok közül szándékaikat az intézménnyel), az animátor pedig számba veszi, hogy a választott tevékenységhez mire van szükség. Tudja, hogy életerős, önmagát fenntartani tudó közösség csakis akkor jön létre, ha a tevékenység során, a beszéd, a viselkedés, a térhasználat, az egymáshoz való viszonyulások szintjén kialakul egy olyan „nyelv”, amely ennek a közösségnek a terméke, és ugyanakkor ennek a közösségnek permanens éltető közege is. Ez a nyelv úgy határolja be a szóban forgó közösséget, mint a sejtet a sejtmembrán: egyfelől védi mindazt, ami ezen a falon belül van, másrészt pedig szűrőként működik, miközben a kívülről jövő hatásokat kiiktatja, vagy a közösség szükségleteihez igazítja. A hangzó nyelv is részét alkotja, de magába foglal gesztusokat, térhasználati módokat, jelképpé nőtt tárgyakat, ismereteket és még egyebeket is. Ebből pedig az következik, hogy amit a közösség nyelvének nevezünk, az nem más, mint az az igen összetett kommunikációs viszonyrendszer, amelynek révén a közösség nap mint nap újrafogalmazza, meghatározza önmagát. Az animátor feladata éppen az, hogy beindítsa ennek a nyelvnek a kialakulását, és segítse kiépülését, megerősödését.

Mind a kialakulás, mind pedig a nyelv folyamatos fenntartása kreatív mozzanatokkal foglal magába. Egy közösség akkor életképes, ha a „nyelve” is jellemezhető az állandó megújulás képességével. Mindez azért van így, mert nincs olyan közösség, amely csupán önmagában létezne. Mindenkinek meg kell küzdenie — a szó szoros értelmében véve! — külső környezete bomlasztó ingereivel. Ezek a támadó ingerek jellegük és intenzitásuk szerint állandóan változnak, s csak a minden lehetséges helyzetben megoldást találó, minden komolyabb kihíváshoz kreatívan viszonyuló közösség képes túltenni magát a megpróbáltatásokon. Természetesen lehetségesek nem kreatív viszonyulások is, többek között azok, amelyekben a közösség „nyelve” következetesen kiiktatja a külső ingereket, nem megválaszolja, hanem nemlétezőnek tekinti őket. Ez a gyakorlat átmenetileg jól őrzi a közösséget, de ugyanakkor kiiktatja a kreativitásra való képességet, és így a közösség hamar széthull. Az animátor célja épp ennek az ellenkezője: a háttérben maradván úgy mozgatni a tagokat, úgy irányítani a tagok közti viszonyokat, úgy tálni a közösségre irányuló ingereket, hogy a közösség működésében idézze fel, termelje ki és tartsa életben a kreatív képességeket. Ezért választja beszélés helyett a háttérből való szervezést, az elvek és célok hangoztatása helyett a közös cselekvést, a csoport önaffirmációja helyett a feladatokkal való szembenézést. A jó animátor azt az érzést kelti a közösség tagjaiban, hogy a dolgok maguktól mennek. Holott éppen a közösségi tevékenység legfontosabb elméletét jelentő kreatív alapállás az, amely a hajtómotor szerepét betölti. De azt is hangsúlyozzák, hogy ehhez a hajtómotorhoz jó „gépész” kell, aki nem csupán un. lelkes ember, s nem is önmagát futtató ál— vagy valódi értelmiségi, hanem profi, úgy, ahogyan a maga szakmájában profi a pék vagy a tudományos kutató. A sikerhez jó adag érzék és tudás kell, s ebben a tudásban a közösségek működéséről szóló ismereteknek központi helyet kell elfoglalniuk.

Bodó Julianna